

числа останніх відносить створення в Європі своєрідної системи конкурентних відносин, які перешкоджали формуванню згубної для прогресу монополії влади, породжували конфліктність і плюралізм разом з виробленням механізмів їх правової регуляції; розділення інститутів влади і громадянського суспільства при автономії індивіда і відповідно баланс цих трьох сил; ідея прогресу [9, с.406 - 407].

Підбиваючи підсумок, зауважимо, що виникнення європоцентризму, як і його занепад, належать до явищ, які визначали зміст і напрямки історичного процесу протягом останніх п'яти століть. Це, без сумніву, проблема історіософського характеру, наукове осмислення якої продовжується.

Джерела та література

1. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
2. Fukuyama Fr. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. – L., 1995.
3. Findley C.V., Rothney J.A.M. Twentieth-Century World. – Boston, 1986.
4. Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. – М., 1995. – Ч. 1.
5. Kennedy P. The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. – Glasgow, 1989.
6. Needham J. Science and Civilization in China. – Cambridge, 1958. – Volume I.
7. Gilbert F. The End of the European Era, 1890 to the Present. Third edition. – New York – London, 1984.
8. Космина В.Г. Вступ до історії сучасної цивілізації. – Запоріжжя, 2002.
9. Орлова Т. В. Історія сучасного світу. – К., 2006.

Summary

The study of eurocentrism is considered to be of great importance for comprehension of the dominant role of Europe in the world during Modern history period. The author focused upon analysis of the reasons and conditions of origin of given phenomenon in works of such famous scholars as Max Weber, Paul Kennedy and others.

Marek Nita

MIASTO POWIATOWE BĘDZIN GUBERNI PIOTRKOWSKIEJ KRÓLESTWA POLSKIEGO CESARSTWA ROSYJSKIEGO W LATACH 1867-1914.

Przyczynek do jubileuszu 650 lecia miasta

Będzin to malowniczo położone miasto w Małopolsce nad rzeką Czarną Przemszą. Należy do najstarszych miast w tym rejonie. Jego nazwa pochodzi od imienia Będa. Gród na wzgórzu powstał w połowie IX w. Prawne urządzenie miasta nastąpiło przez nadanie praw miejskich 5 VIII 1358 r. przez Króla Polski Kazimierza III Wielkiego. Za tegoż władcy miasto to zostało otoczone murami obronnymi i wybudowany został na wzgórzu warowny zamek. Zamek i miasto położone na ówczesnej granicy polsko-czeskiej odgrywały ogromną rolę obronną. Zabezpieczały bowiem granicę Polski od strony Śląska. Pomyślny rozwój gospodarczy miasta położonego na przecięciu szlaków handlowych trwał aż do końca XVI w. W XVII w. miasto i zamek podupadły z powodu licznych pożarów i zniszczeń spowodowanych przez wojska szwedzkie w latach 1655-1660 w okresie „Potopu”. Warto odnotować, iż na zamku w Będzinie często zatrzymywali się podróżujący władcy polskie. Między innymi zaszczycił swoją obecnością Jan III Sobieski, August II Mocny i ostatni Król Polski Stanisław August Poniatowski. Pod koniec XVIII w. miasto liczyło 978 mieszkańców, w tym około 250 Żydów. Po III rozbiorze w 1795 r. miasto weszło w skład należącego do Prus – Nowego Śląska. W latach 1807-1813 przynależało do utworzonego na mocy Traktatu w Tylży Księstwa Warszawskiego. Miasto zamieszkiwało wtedy już 1200 mieszkańców, w tym 453 Żydów. Na mocy postanowień Kongresu Wiedeńskiego w 1815 r. weszło w skład należącego do Cesarstwa Rosyjskiego Królestwa Polskiego i pozostało w nim do wybuchu I wojny światowej. W pierwszej połowie XIX w. wspaniałe przedstawiający się wcześniej zamek popadł w ruinę. Próby jego odbudowania z powodu braku funduszy nie powiodły się. Odkrycie w regionie złóż rud cynku i żelaza, a przede wszystkim węgla przyczyniło się do powstania w XIX w. ośrodka przemysłowego „Zagłębia Dąbrowskiego”. Jego stolicą od 1867 r. stało się miasto powiatowe Będzin. Obecnie Będzin znany jest głównie z odbudowanego w latach pięćdziesiątych XX w. wspaniałe położonego zamku. Jest on przedmiotem zainteresowania wycieczek szkolnych, podróżników, artystów, i innych osób chcących poznać dzieje regionu.

Do lat sześćdziesiątych XIX w. rozwój Będzina był bardzo powolny. Był on miastem, w którym odbywał się lokalny handel. Prowadziły działalność niewielkie zakłady rzemieślnicze i przemysłowe. Na losy miast w Królestwie Polskim pod zaborem rosyjskim wpływ miała ogólna polityka prowadzona przez carat w stosunku do mieszkańców Królestwa Polskiego. Powstanie listopadowe w latach 1830-1831 przyczyniło się do prawie,

ze zupełnej likwidacji autonomii Królestwa Polskiego w ramach imperium rosyjskiego. Natomiast powstanie styczniowe w latach 1863-1864 przyspieszyło proces zniesienia resztek odrębności i doprowadziło do wprowadzenia polityki rusyfikacji instytucji, szkolnictwa, sądownictwa, urzędów. Pierwsze kroki poczyniono już 19 II 1864 r., kiedy to na mocy ukazu cara Aleksandra II powstał w Petersburgu „Komitet dla spraw Królestwa Polskiego”. W 1864 r. powołano Komisję dla Urządzenia Miast¹. Warto przypomnieć, iż uczestników powstania styczniowego spotkały represje w postaci więzień, zesłań i wywózek na Sybir. Od połowy lat sześćdziesiątych rozpoczęto gwałtowną politykę rusyfikacyjną. Szybko doprowadzono do zlikwidowania resztek autonomicznych władz i istniejących instytucji centralnych pochodzących z czasów autonomii Królestwa Polskiego. W latach siedemdziesiątych na wzór rosyjski powołano władze administracyjne, pocztowe, sądowe, skarbowe i szkolne. Zamiast nazwy Królestwa Polskiego wprowadzono inną „Priwislanskiy Kraj”. Za wszelką cenę starano się zatrzeć ślad odrębności Królestwa Polskiego od Rosji².

Po powstaniu w latach 1863-1866 Królestwo Polskie pozostawało pod „zarządem policyjno-wojennym”. Postanowieniem namiestnika Królestwa Polskiego Fiodora hr. Berga w 1863 roku powołano urząd Jenerał-Policmajstra. Otrzymał on za zadanie „kierowanie policją w miastach”³. Oznaczało to ściśle kontrolowanie sytuacji politycznej na terenie Królestwa Polskiego. W 1868 r. złagodzono zarząd policyjno-wojenny, a rok później go zniesiono. Tłumaczono to tym, iż „powróciło bezpieczeństwo i spokojność”⁴.

W miejsce zlikwidowanych instytucji powołano nowe wzorując się na istniejących w Cesarstwie Rosyjskim. Zmieniono dotychczasową organizację podziału administracyjnego Królestwa Polskiego. Wprowadzał je ukaz carski Aleksandra II z dnia 19/31 XII 1866 r. *O zarządzie gubernialnym i powiatowym*⁵. Tłumaczono to łatwiejszym nadzorem politycznym, policyjnym i wojskowym nad społeczeństwem polskim.

„Priwislanskiy Kraj” zajmujący obszar 130 tys. km² podzielono na 10 guberni: kaliską, kielecką, lubelską, łomżyńską, piotrkowską, płocką, radomską, siedlecką, suwalską i warszawską i 85 powiatów⁶. Zarząd nad guberniami powierzono gubernatorom i kolegiatnym kierownictwom – rządów gubernialnym (gubernialnym prawleniam). Urząd gubernatora uzyskał bardzo szerokie prerogatywy. Był on „głównym stróżem nietykalności najwyższych praw samowładztwa, dobra państwa i ścisłego wykonywania praw i postanowień rządowych we wszystkich częściach zarządu oraz czuwał nad należytym i szybkim obiegiem czynności we wszystkich gałęziach powierzonego mu zarządu. Mocą nadanej mu władzy miał obowiązek – strzec porządku społecznego, bezpieczeństwa i spójności guberni, tudzież nietykalności praw własności”⁷. Od 1881 r. uzyskał on uprawnienia wyjątkowe, ponieważ mógł zakazywać zgromadzeń, zamykać lokale handlowe i przemysłowe, zawieszać wydawnictwa czasopism, gazet, książek.

Miasto Będzin weszło do guberni piotrkowskiej, którą powołano w dniu 1/13 I 1867 r. W składzie tej guberni znalazły się powiaty: będziński, brzeziński, częstochowski, łaski, łódzki, piotrkowski, radomszczański i rawski oraz 150 gmin. Powierzchnia guberni obejmowała 12 249 km². Zamieszkiwało ją w 1867 r. 620 000 osób. W następnych latach liczba mieszkańców bardzo szybko rosła. W 1886 wynosiła już 957 000 osób. W świetle jedynego przeprowadzonego przed I wojną światową spisu ludności z 1897 r. liczyła 1 409 044 osób, z tego 36,2% mieszkało w miastach⁸. Przed wybuchem wielkiej wojny żyło na jej terenie 2 267 858 ludzi. Największym powiatem pod względem powierzchni był noworadomski 2 113 km², najmniejszym zaś łódzki – 938 km². Będziński zajmował powierzchnię 1 429 km²⁹.

Gubernią w latach 1867-1914 zarządzali kolejno gubernatorzy: gen. Iwan Kachanow (1867-1884), Nikołaj Zinowiew (1884-1887), gen. Aleksander Komarow (1887-1890), Konstantin Miller (1890-1904), Michaił Arcimowicz (1904-1905), Antoni Essen (1906-1910) i ostatnim był Michał Jaczewski (1910-1914)¹⁰. W administrowaniu gubernią pomagali gubernatorowi wicegubernatorzy, asesorzy, radcy i inni urzędnicy, którzy stali na czele wydziałów: Administracyjnego, Asekuracyjnego, Budowlanego, Dóbr Rządowych i Ubezpieczeń, Lekarskiego, Prawnego, Skarbowego, Weterynaryjnego i Wojskowo-Policyjnego¹¹.

Powiat będziński z siedzibą w Będzinie powołano 19/31 XII 1866 r. Obejmował on powierzchnię 1 429 km². Od południowego-wschodu graniczył z przynależną do Cesarstwa Austriacko-Węgierskiego Galicją, od zachodu ze Śląskiem leżącym najpierw w Królestwie Pruskim, a następnie od 1871 r. w Cesarstwie Niemieckim. Graniczył z powiatem częstochowskim i olkuskim. W skład powiatu wchodziło tylko jedno miasto Będzin, 8 osad, które tytułem represji po powstaniu styczniowym zostały pozbawione praw miejskich oraz 18 gmin i 213 wsi. Przed I wojną światową powiat obejmował dwa miasta: Będzin i Sosnowiec, 8 miasteczek i 20 gmin¹².

Teren powiatu po jego powstaniu zamieszkiwało 84 837 mieszkańców, 10 lat później liczba ta wzrosła do 102 582 osób. W roku 1893 liczba mieszkańców wynosiła już 201 105 osób. Przed rewolucją 1905 r. w powiecie mieszkało 314 639 osób. Przed wybuchem wojny liczba ludności doszła do 449 tys. W sumie od powstania powiatu liczba jego mieszkańców wzrosła pięciokrotnie¹³. Około 45% ogółu ludności zamieszkiwało miasta i osady fabryczne. W powiecie występowała niewielka przewaga liczby mężczyzn (53,8%) nad kobietami. Około 80% mieszkańców deklarowało wyznanie rzymskokatolickie, 16% izraelskie, 3,6% protestanckie i 1% prawosławne¹⁴.

Władzami w powiecie kierował Zarząd Powiatowy (Ujezdnoje Uprawlenie). Na jego czele stał naczelnik, który był szefem administracji i stróżem „wiernopoddaństwa”. Pilnował przestrzegania prawa i porządku. Miał pieczę nad ścisłym wykonywaniem spraw prowadzonych przez zarządy gminne i gromadzkie. Ponadto sprawował nadzór nad aresztami policyjnymi, szkołami, szpitalami i więzieniami¹⁵.

Po utworzeniu powiatu pierwszym jego naczelnikiem był radca kolegiatny mjr Mikołaj von Gieince. Pozostał on na tym stanowisku do 1884 r. Kolejnym naczelnikiem od 14 V 1884 r. do 7 X 1894 r. naczelnikiem

był Mikołaj Wwiedeński. Po nim naczelnikiem od 1894 r. do 1913 r. był radca kolegialny Mikołaj Danilczuk. W latach 1913-1914 na czele zarządu powiatowego stał baron Alfred Wiktor Mirbach⁶.

Po powstaniu stycziowym na terenie „Priwislanskogo Kraju” nastąpiły też zmiany w sądownictwie. Główną reformę sądownictwa przeprowadzono w l. 1875-1876. W 1875 r. powołano do życia Warszawski Okręg Sądowy. Wprowadzono wtedy sądy gminne, sądy pokoju w miastach, zjazdy sądów pokoju, sądy okręgowe i najwyższy sąd kasacyjny, który stanowił Senat Rządzący w Petersburgu.

Powiat będziński podzielono na okręgi sądów gminnych w Dąbrowie, Koziegłowach, Siewierzu, Ujejściu i Żarkach¹⁷. W Będzinie ustanowiono sąd pokoju, który obejmował powiaty: będziński, częstochowski i noworadomski. Przy sędziach pokoju utworzono hipoteki. Sądy pokoju na terenie powiatu będzińskiego mieściły się w Dąbrowie, Sosnowcu, Zawierciu i Żarkach.

Władze Będzina były zobligowane do utrzymywania Sądu Pokoju i Wydziału Hipotecznego. Utrzymywanie pomieszczeń dla potrzeb sądu było poważnym obciążeniem finansowym dla miasta. Roczne wydatki z tego tytułu wynosiły najpierw 1000 a później 1500 rbs¹⁸. Wraz z przeprowadzoną reformą sądownictwa wprowadzono rosyjskie ustawy procesowe cywilne i karne. W miejsce kodeksu karnego Królestwa z 1847 r. wprowadzono rosyjski kodeks z 1866 r. Od 1903 r. na terenie Królestwa Polskiego zaczęto też stosować przepisy z nowego kodeksu karnego obowiązującego w Cesarstwie Rosyjskim¹⁹. Porządek i bezpieczeństwo na terenie powiatu zapewniała utworzona po jego powstaniu straż ziemiska. Zwierzchnikami straży w powiatach byli naczelnicy powiatów. Natomiast pomocnik policyjny naczelnika powiatu pełnił urząd naczelnika straży ziemskiej²⁰.

Powstały powiat będziński potocznie nazywany wtedy był: „Polskim Kamiennougolnym Bassiejnem”. Od końca XIX w. najczęściej nazywano go Zagłębiem Dąbrowskim „Dombrowskim Bassiejnem”.

Do powstania tego regionu przemysłowego przyczyniło się wiele czynników. Wpłynęły na to przede wszystkim występujące na tym obszarze surowce naturalne węgiel kamienny i brunatny, rudy cynku, ołowiu i żelaza²¹. Wpłynęła na to również budowa linii kolejowych. A zwłaszcza wybudowana w latach 1845-1848/49 Kolej Warszawsko-Wiedeńska. Ogromne znaczenie dla rozwoju Będzina, Dąbrowy Górniczej i Sosnowca odegrało połączenie jej z Katowicami w 1859 r. Tym samym Królestwo Polskie i Cesarstwo Rosyjskie otrzymało bezpośrednie połączenie z Górnośląskim Zagłębiem Węglowym leżącym w tym czasie w Niemczech. Duże znaczenie dla rozwoju gospodarczego miało także wybudowanie w 1885 r. szerokotorowej linii kolejowej, która połączyła Zagłębie Dąbrowskie z Dęblinem, a tym samym z całą siecią kolejową na terenie imperium rosyjskiego. Rozwijający się ośrodek przemysłowy Zagłębia Dąbrowskiego uzyskał tym samym połączenie z jednej strony z Europą Południową i Zachodnią, a z drugiej z całym Cesarstwem aż do Władywostoku. Ważnym momentem przyczyniającym się do wprowadzenia stosunków kapitalistycznych w przemyśle, było uwłaszczenie chłopów. Zostało ono przeprowadzone w Królestwie Polskim w 1864 r. Umożliwiło ono napływ na omawiany teren do pracy niewykwalifikowanej siły roboczej – dotychczasowych chłopów pańszczyźnianych. Powstanie i rozwój nowoczesnego przemysłu w Zagłębiu Dąbrowskim niemożliwy byłby bez środków finansowych, które zostały zainwestowane w górnictwo i hutnictwo cynku i żelaza przez kapitalistów niemieckich. Warto wymienić Jana hr. Renarda, Gustawa von Kramstę, Hugo Hohenlohego Oeringena, hr. Hansa Schafgotscha. Nieco później w włókiennictwo: Henryka Dietla, Bernarda i Adolfa Ginsbergów, G. G. Schöna, Augusta Smelzera. W przemysł papierniczy Z. Hasfelda, Pawła Lamprechta, Henryka Steinhagena i wielu innych. Wymienieni wyżej przemysłowcy i ziemianie na terenie Zagłębia Dąbrowskiego wykupywali majątki ziemskie, kopalnie, huty, unowocześniali stare i budowali nowe. Po okresie zainteresowania przemysłowców niemieckich, przemysł zagłębiowski stał się też przedmiotem penetracji kapitalistów francuskich. Dzięki nim powstały takie spółki akcyjne: Towarzystwo Huty Bankowej, Towarzystwo Francusko-Rosyjskie, Towarzystwo Francusko-Włoskie, oraz Towarzystwo Sosnowieckie. Do rozwoju przemysłu na terenie Zagłębia Dąbrowskiego przyczynili się też krajowi inwestorzy, którzy powołali Towarzystwo Warszawskie oraz Grodzieckie Towarzystwo Kopalń i Zakładów Przemysłowych.

Do rozwoju przemysłu w omawianym regionie przyczyniły się też instytucje kredytowe, a szczególnie warszawski kantor rosyjskiego Banku Państwa, Bank Handlowy, Warszawski Bank Dyskontowy, Bank Kupiecki w Łodzi, Deutsche Bank i inne.

Rozwój przemysłu w Zagłębiu niemożliwy byłby bez liberalnej polityki gospodarczej Rosji, a zwłaszcza wprowadzonej w 1877 r. protekcyjnej polityki celnej tzw. złotych ceł. Duże znaczenie odegrała też sprzyjająca rozwojowi przemysłu koniunktura w gospodarce europejskiej²².

Po utworzeniu powiatu będzińskiego nie tylko nastąpił rozwój tradycyjnego górnictwa i hutnictwa, ale i innych działów wytwórczości takich jak: przemysłu chemicznego, papierniczego, spożywczego i włókienniczego. Bardzo szybko rosła produkcja przemysłowa. Jej wielkość znana jest tylko dla niektórych branż. O rozwoju przemysłu węglowego świadczą następujące dane: o ile w 1867 r. wydobyto 236 tys. ton węgla, to już w 1879 r. 1 086 tys. ton. W roku 1888 produkcja wynosiła już 2 392 tys. ton, w 1898 r. doszła do 4 093 tys. W 1913 r. osiągnęła 6 989 tys. ton²³.

Nieco mniejsza była dynamika wzrostu produkcji cynku. W 1867 r. wynosiła ona 3,2 tys. ton. W roku 1904 doszła do 10,6 tys. ton. W 1913 r. wynosiła 7,6 tys. ton. Ogromny wzrost nastąpił w wytwórczości surówki żelaza i stali. Z 5 tys. ton w 1867 r. aż do 357,9 tys. ton w 1910 r. W omawianym okresie niezwykle dynamiczny był wzrost liczby zatrudnionych robotników na terenie powiatu. Z 3 184 osób w 1873 r. do 48 tys. 1904 r.²⁴

Mimo, iż w II połowie XIX w. i początkach XX w. uprzemysłowiony region w południowo-zachodniej części Królestwa Polskiego Cesarstwa Rosyjskiego nosił nazwę Zagłębia Dąbrowskiego „Dombrowskiego Kamiennougolnogo Bassiejna”, to jego oficjalną stolicą było miasto Będzin, a nie jak wynikałoby z nazwy Dąbrowa.

Po powstaniu styczniowym pod względem prawnym nieliczne miasta na terenie Królestwa Polskiego działały na podstawie wspomnianego już ukazu „O zarządzie guberalnym i powiatowym” oraz wydanych później przepisów dodatkowych z dnia 29 II/12 III 1868 r. Ustanawiały one magistraty niższymi organami administracyjno-rządowymi. Władze miejskie podległy bezpośrednio naczelnikom i zarządom powiatowym oraz gubernatorom. Wszystkie stanowiska urzędowe w miastach w Królestwie Polskim pochodziły z nominacji naczelników powiatów i musiały być zaakceptowane przez gubernatora. Na urzędy, zgodnie z przepisami z 1818 roku, mogły być powoływane osoby posiadające nieruchomości w mieście. Działalność zarządów miejskich została przez wprowadzone przepisy bardzo ograniczona. Obejmowała ona: zarządzanie majątkiem miasta, pobieranie opłat miejskich, ściąganie podatków, egzekwowanie opłat i kar administracyjnych, urządzanie i utrzymywanie dróg, ulic, mostów i kanalizacji, oświetlenie miasta. Władze miejskie prowadziły nadzór nad handlem i aresztami, zawiadywały i kontrolowały miary, targi i wagi. Udzielał dotacji szkołom, szpitalom i zakładom dobroczynnym²⁵.

Z drugiej strony te szerokie obowiązki i uprawnienia nie szły w parze z samodzielnością finansową. Wszystkie wydatki musiały być zatwierdzane najpierw przez władze powiatowe, później rząd guberalny, a niekiedy nawet przez resortowe ministerstwo. Zupełnie z kompetencji władz miasta wyłączone były sprawy dobroczynności, oświaty, szpitalnictwa. O biurokracji rosyjskiej świadczy fakt, iż nawet wyznaczanie dat odbywania jarmarków i dni targowych należało do decyzji rządu guberalnego²⁶.

Po powstaniu styczniowym jedyne miasto w powiecie – Będzin posiadało swój magistrat. Złożony on był z burmistrza i ławników. Była to jednak instytucja o ograniczonym zakresie kompetencji. Burmistrza i innych urzędników mianował bezpośrednio gubernator piotrkowski. Każda nominacja była uzgadniana z naczelnikiem powiatowym. Zarząd miasta nie miał charakteru samorządowego. Władze miejskie całkowicie były podporządkowane władzy zwierzchniej. W zarządzie radni mieli tylko głos doradczy. Magistraty nie posiadały samodzielności w sprawach budżetu. Pełniły jedynie rolę egzekutora podatków miejskich i rządowych. Należało też do nich egzekwowanie kar i opłat. Do magistratów miast należało utrzymywanie aresztów, policji i stacjonującego na ich terenie wojska. Pełnienie takiej roli osłabiało finanse miast, działało hamująco na podejmowanie inwestycji służących mieszkańcom miast takich jak budowa dróg i chodników, brukowaniem placów, oświetleniem ulic. Rozbudową wodociągów i instalacji kanalizacyjnych, budową gmachów użyteczności publicznej²⁷.

Pierwszym burmistrzem po utworzeniu w Będzinie miasta powiatowego był Teofil Hamulecki. W 1869 r. na stanowisko to został mianowany Iwan W. Kokosiński. Nowym burmistrzem od dnia 1/13 XII 1874 r. został Wincenty Łuszkiewicz. Od dnia 1/13 II 1883 r. urząd burmistrza Będzina pełnił Aleksander Wąsowicz. Kolejnym burmistrzem 1/13 III 1885 r. był Osip Bartoszek. Pełnił on urząd krótko, ponieważ już 19 XII 1886 r. nowym burmistrzem został Iwan Godziewicz. Po nim na burmistrza 11 XI 1888 r. został mianowany były będziński kasjer Władysław Uniszewski. Urząd ten pełnił przez dwa lata. Kolejnym burmistrzem 11 X 1890 r. został Brunon Włodarski. Od września 1895 r. burmistrzem Będzina został Rosjanin Konstanty Biersieniew. Jego następcą 15 I 1897 r. został radca dworu Osip Samin. Funkcję tę objął 1 lutego i pełnił ją bardzo krótko. 2 XII 1898 r. nowym burmistrzem został Worołamiej Aleksiejewicz Martyniuk. Z dniem 1 III 1900 r. nowym burmistrzem został Teofil Fiszer. Na kolejnego burmistrza 1 I 1906 r. powołano Edwarda Aleksandra Rippa. Pozostał on na tym stanowisku do 1913 r.²⁸ W początkach XX w. w administracji miasta Będzina zatrudnionych było 27 osób²⁹. Jak na miasto liczące przeszło 55 000 mieszkańców, liczba zatrudnionych urzędników była niewielka.

Władze Będzina po utworzeniu w nim siedziby powiatu od samego początku borykały się z dużymi trudnościami lokalowymi. Miasto nie posiadało własnego budynku, w którym znalazłaby się siedziba powiatu. Budynek nie posiadał też magistrat, brakowało lokalu, w którym znalazłby się areszt i pomieszczenia sądowe. W takiej sytuacji w 1867 r. urząd miasta zawarł trzyletni kontrakt z Lewkiem Potokiem, na wynajem należącego do niego domu. Lewek Potok wydzierżawił ogółem 7 pomieszczeń. W 5 izbach zorganizowano biura miejskie, a w pozostałych areszt miejski oraz pomieszczenie dla stróżów. Za wynajmowanie lokalu L. Potok otrzymywał rocznie znaczną kwotę, która wynosiła 220 rbs³⁰. W połowie lat siedemdziesiątych przeniesiono pomieszczenia magistratu do domu należącego do Lejzora Żmigroda przy ul. Sławkowską nr 184. Na potrzeby biurowe wydzierżawiono całe piętro kamienicy na 3 lata (1/13 I 1874 r. do 1/13 I 1877 r.). Kwota wynajmu wynosiła 200 rbs³¹. W latach 80 XIX w. mieszkanie burmistrza, biura magistratu i kasę miejską przeniesiono do dużego domu należącego do Ignacego Chorzelskiego. Początkowo za wynajmowane pomieszczenia płacono 525 rbs, a później 600 rbs.

Przed I wojną światową magistrat mieścił się w wynajmowanym budynku przy ul. Sączewskiej. Zaś areszt policyjny znajdował się w domu należącym do Marii i Icka Rajzmanów. Budynek aresztu policyjno-sądowego w Będzinie został wybudowany dopiero w początkach XX w.³²

Po powstaniu w 1867 r. w Będzinie powiatu stopniowo rosła liczba jego mieszkańców. Do miasta napłynęli polscy i rosyjscy urzędnicy wraz z rodzinami. Przybywały też osoby zajmujące się handlem, rzemiosłem i innymi usługami. Przbyli też chłopcy, którzy znajdowali zatrudnienie w powstającym przemyśle na terenie miasta. Wielu z nich znajdowało pracę w pobliskich miejscowościach: w Czeladzi, Dąbrowie, Grodźcu

i Sosnowcu. Przemiany w liczbie mieszkańców miasta pokazano w tabeli 1. Tabela 1. Mieszkańcy Będzina w 1867-1914

Rok	Liczba ludności	Rok	Liczba ludności
1867	6 231	1901	30 124
1870	6 236	1902	31 654
1872	6 546	1903	33 690
1880	7 105	1904	35 320
1887	9 275	1905	36 112
1888	9 716	1906	38 870
1889	9 732	1907	42 381
1890	9 000	1908	40 970
1893	13 849	1909	46 791
1894	16 052	1910	50 500
1895	18 194	1911	53 000
1896	20 718	1912	55 000
1897	23 671	1913	55 362
1899	19 915	1914	60 000

Źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach, Akta miasta Będzina sygn. 152 i 961, *O statystyce ludności*; sygn. 217, *Dzieło magistrata goroda Bendina o narużnom blagoustroistwie 1888-1889*; Archiwum Państwowe w Łodzi, Rząd Gubernialny Piotrkowski, Wydział Administracyjny, sygn. 137, *Ludność w 1867 roku*, k. 48-51; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1: 1880, s. 166-167; *Kalendarz Zagłębia* 1912, s. 117-119; E. Grabowski, *Skupienia miejskie w Królestwie Polskim*, s. 126, S. Marcinkowski, *Miasta Kielecczyzny. Przemiany społeczno-gospodarcze 1815-1869*, Warszawa-Kraków 1980, tab. 10, s. 34; M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865-1914*, Warszawa 1986, tab. 35, s. 220, 368; A. Jelonek, *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce, w latach 1810-1955*, Warszawa 1956; *Pierwaja Vsieobščaja Pieriepis Naselenija Rossijskoj Imperii 1897 g.*, Petersburg 1904; *Trudy Warszawskiego Statistycznego Komiteta*, t. 23, 38 i 39; S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności Królestwa Polskiego*, t. 2, Warszawa 1920, s. 71-95; „*Samorząd Miejski*”, t. 4, czerwiec 1926; *Organ związku miast polskich poświęcony sprawom samorządu miast i sprawom gospodarstwa krajowego*, wyd. Związek Miast Polski, red. H. Grotowski; *Alfawitnyj spisok naselenija miestnostiej Petrokovskoj Guberni*, Petrokov 1900, s. 38; B. Markowski, *Finanse miast Królestwa Polskiego*, Kielce 1913, s. 27; *Alfawitnyj spisok naselionnych miest pietrokovskoj guberni sostawliennyj w 1889-1900 godach*, Pietrkow 1902; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1914 Wł. Grabskiego*, Warszawa 1915; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego*, pod red. W. Grabskiego. Rok 1913, Warszawa 1913; W. Załęski, *Królestwo Polskie; tenże, Królestwo Polskie pod względem statystycznym*, Warszawa 1900; tenże, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego*, s. 16-17

Z przedstawionych danych wynika, iż przez pierwsze 15 lat odnotowano niewielki przyrost liczby mieszkańców. W przeciągu kolejnej dekady ludność Będzina powiększyła się już o około 50%. Od momentu powstania powiatu do końca XIX w. liczba mieszkańców miasta wzrosła przeszło trzykrotnie. Istotny przyrost liczby mieszkańców nastąpił w początkach XX w. Od 1867 r. do 1914 r. liczba ludności wzrosła dziesięciokrotnie.

Znaczną część liczby mieszkańców Będzina stanowiła ludność żydowska. W 1865 r. ludność ta stanowiła on 65% mieszkańców, a w 1880 r. już prawie 70%. Z danych pochodzących z r. 1897 (z pierwszego i jedynie przeprowadzonego spisu ludności w Rosji i Królestwie Polskim) wynika, iż w mieście żyło 21 354 ludzi. Polacy stanowili 53,4%, Żydzi 44,9%, Rosjanie 1%, Niemcy 0,5% i inni 0,2% ogółu mieszkańców. Ze spisu wynika, iż miasto było ośrodkiem wielofunkcyjnym. Przeszło 45% ludności miasta utrzymywało się z rzemiosła i przemysłu, 14,7% z handlu. Ponad 23% było zatrudnionych w instytucjach i urzędach³³.

W 1908 r. Będzin pod względem liczby ludności zajmował wysokie 6 miejsce wśród miast Królestwa Polskiego (po Warszawie – 751 595, Łodzi – 393 526, Sosnowcu – 69 948, Częstochowie – 66 961, Lublinie – 62 394). Mniejsze zaludnienie wykazywały takie miasta jak: Kalisz – 39 518, Radom – 38 343, Piotrków – 37 241³⁴.

Bardzo ciekawie przedstawiały się finanse miasta w latach 1867-1914. Funkcjonowanie gospodarcze miasta uzależnione było od wysokości zgromadzonych środków finansowych. Wpływ na stan kasy miejskiej miała zamożność finansowa mieszkańców miasta, która wynikała z prowadzonej przez nich działalności handlowej, przemysłowej i rzemieślniczej. Mieszkańcom Będzina nie brakowało przedsiębiorczości gospodarczej. Przodowała w tym przede wszystkim ludność żydowska. W niewielkim stopniu na poprawę stanu miasta wpływ miały dotacje państwowe. Zachowana dokumentacja finansowa Będzina pochodząca z omawianego okresu stanowi bardzo cenne jak i interesujące źródło do historii tego miasta, z powodu zniszczenia ksiąg miejskich. Tego typu źródła zostały wykorzystane przez historyków tylko w niewielkim stopniu. Działalność finansowa w miastach Królestwa Polskiego była regulowana różnego rodzaju przepisami wydanymi przez centralne władze rosyjskie w St. Petersburgu. I tak organizację skarbowości miast w Królestwie Polskim po 1866 r. regulował najwyższy ukaz cara Aleksandra II z 10/22 VIII 1866 r. „O sposobie sporządzania budżetów”. Nakazywał on stosowanie takiego samego jak w Cesarstwie Rosyjskim schematu sporządzania, rozpatrywania i wykonywania budżetu. Obowiązywała też wspomniana wcześniej ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym z 19/31 XII 1866 r.³⁵

Kolejne zmiany prawne wprowadzono w 1903 r., kiedy to Rada Państwa Cesarstwa Rosyjskiego 27 stycznia tego roku wydała akt prawny – „O zmianie trybu decydowania spraw gospodarczych miast Kraju Przywiślańskiego”. W dokumencie tym przeniesiono większość spraw z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w

St. Petersburgu do Warszawskiego Jenerał Gubernatorstwa, jednocześnie rozszerzono zakres i kompetencje wydziałów gubernialnych³⁶.

Nowowydane przepisy rządowe i guberalne poddawały pod ścisłą kontrolę nadzór naczelników powiatów: wydatki i dochody kas miejskich, ich budżety, opłaty i wydawane licencje. Uprawnienia gubernatorów rozszerzono na: zatwierdzanie etatów miejskich, zakupy gruntów, urządzenie placów i ulic. Reasumując można stwierdzić, iż od początków XX w. cała gospodarka miejska podlegała zbiurokratyzowanemu na wzór rosyjski instytucjom administracyjnym w Królestwie Polskim³⁷.

W końcowych dziesięcioleciach XIX w. i początkach XX w. dochody miejskie pochodziły głównie z podatków ściąganych od przedsiębiorstw produkcyjnych, podatków bezpośrednich, wszelkiego rodzaju opłat od patentów, między innymi na prawo wyrobu i sprzedaży trunków, opłat od właścicieli nieruchomości, z hal targowych, budynków i placów miejskich, rzeźni, opłat na straż ogniową, oświetlenia ulic, kosztów leczenia ubogich, opłat stróżów nocnych, od aktów notarialnych, z lokat kapitałowych, wydzierżawiania pastwisk, prowadzenia handlu na rynku i placach targowych, wystawiania paszportów, posiadania psów, rowerów, samochodów, dzierżaw jatek piekarniczych i rzeźniczych, kar policyjnych i opłat sądowych.

W tabeli 2 pokazano dochody i wydatki miasta Będzina w latach 1867-1910, zgromadzony kapitał bankowy oraz ogólną wartość nieruchomości należących do miasta.

Tabela 2. Finanse miasta Będzina w latach 1868-1910 (w rbs)

Rok	Dochód	Rozchód	Pozostało w kasie	Na koncie w banku	Wartość nieruchomości majątku
1868	7884	2584	b/d	b/d	b/d
1869	7963	3922	b/d	49409	b/d
1870	7148	6418	b/d	b/d	b/d
1873	6545	b/d	b/d	b/d	b/d
1874	7470	7147	322	83569	7316
1875	11475	9354	2120	86792	7674
1876	29979	25081	4897	71741	7727
1877	34102	26680	7422	49032	7750
1878	32764	27325	5439	34906	7806
1879	25324	23881	1443	34127	7878
1880	17906	17853	5266	30883	7918
1881	10104	9837	267	32038	7958
1882	22731	21917	813	21740	7875
1883	21842	19700	2142	16217	7496
1884	15756	13274	2482	17950	7671
1885	13892	12044	1848	22075	8128
1886	19895	12821	7074	18568	8180
1887	20405	17523	2882	29095	8222
1888	20816	15878	4937	30038	8274
1889	28698	22629	6068	30038	8317
1890	23117	17328	5787	39521	8359
1891	22386	19135	3251	47039	7216
1893	42876	34280	8595	50534	13579
1898	37013	33736	3277	25352	8557
1900	36140	26149	9991	29600	8607
1901	34476	33974	501	32140	8646
1902	41941	29629	12917	33539	10279
1903	47061	38096	8965	41961	10324
1904	72796	32142	40653	18253	8734
1907	76431	40824	35606	23664	8774
1908	66489	67548	55606	25505	8775
1909	40907	b/d	b/d	b/d	b/d
1910	51478	51478	b/d	b/d	b/d

Źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach, Archiwum miasta Będzina, sygn. 593, 314; B. Markowski, *Finanse miast w Królestwie Polskim*, Kielce 1913; W. Załęski, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego*, s. 16-17

W uzyskiwanych przez magistrat miasta Będzina dochodach dostrzec można dużą zmienność. Najniższe dochody osiągnęto w początkach jego istnienia jako miasta powiatowego. Od połowy lat siedemdziesiątych następuje istotny ich wzrost. W ciągu czterech lat dochód podwaja się osiągając w 1879 r. 25 324 rbs. Ponownie do końca lat 80 XIX w. wysokość dochodu podlega dużym wahaniom. W 1889 r. wynosi on 28 698 rbs. W kolejnej dekadzie odnotowano tylko niewielki wzrost do 34 476 rbs w 1901 r. W ciągu następnych 6 lat dochód podwaja się. W 1907 r. wynosił 76 431 rbs. Z kolei od 1908 r. dostrzec należy istotny spadek dochodów miasta. W sumie w latach 1868-1910 dochód miasta wzrósł przeszło sześciokrotnie, zaś wydatki niemal dwudziestokrotnie. Duże zdziwienie budzi niewielki przyrost wartości nieruchomości majątku należącego do miasta.

Bardzo frapujące jest porównanie osiągniętych finansowych dochodów Będzina z innymi miastami w Królestwie Polskim.

Tabela 3. Dochody miast w Królestwie Polskim w 1870, 1880, 1890, 1900 i 1910 r.

Miasto	Dochód (w rbs)				
	1870	1880	1890	1900	1910
Warszawa	1406212	1849020	4446723	8070935	10203676
Kalisz	92211	53926	94343	83996	149916
Siedlce	63841	44497	38917	46983	58140
Lublin	49564	103051	123634	183368	183894
Łódź	37191	85516	283801	1393002	1388655
Radom	33680	49267	56572	101350	93320
Kielce	21913	28323	36578	48468	63255
Piotrków	19504	33688	49982	74746	86623
Włocławek	18389	24225	31468	70400	78145
Łowicz	16880	18485	28207	38148	34618
Łomża	16857	19968	31908	44494	50445
Płock	15576	47571	47725	39494	93898
Pułtusk	14102	12329	21482	21720	23560
Suwałki	13925	17595	27675	43098	44006
Częstochowa	13779	32220	48014	89411	174500
Łęczyca	11185	13766	16005	22354	23524
Tomaszów Rawski	10214	23537	32698	20323	49573
Marjanpol	9960	8730	8853	10368	13610
Brzeziny	9849	10288	15425	9934	13252
Krasnystaw	9517	19934	15623	23203	31070
Ciechanów	9472	12775	11489	8852	14349
Skieniewice	9227	6939	14752	47551	25372
Mszczonów	8928	4903	4502	10309	6737
Gąbin	8829	7424	6241	58923	40416
Wierzbolowo	8664	4181	3476	5961	7501
Kutno	7790	6774	10115	18729	17709
Będzin	7148	17906	23117	52404	51478
Szydłowiec	7115	3588	4324	8003	10803
Warka	6916	4134	4461	8632	6275
Miechów	6726	7307	4708	5675	8144
Łuków	6557	6907	9242	15201	16775
Konin	6511	8939	8115	18414	22751
Sochaczew	6394	5568	7374	13152	11878
Zgierz	6060	12986	22630	26701	55505

Źródło: B. Markowski, *Finanse miast w Królestwie Polskim*, Kielce 1913, s. 128-166, 292-297

Z podanych danych wynika, iż w 1870 r. Będzin zajmował bardzo odległe, bo 27 miejsce. W 1900 r. osiągnął 9 miejsce. W l. 1880, 1890 i 1910 zajmował 15 miejsce. Należy zwrócić uwagę na to, iż w r. 1910 powiatowe miasto Będzin osiągnęło wyższe dochody niż Łomża i Suwałki będące miastami gubernialnymi.

Środki finansowe wydatkowano głównie na utrzymywanie administracji miasta i instytucji rządowych. Niewielkie kwoty pochłaniało brukowanie placów i remonty ulic. Natomiast znaczne fundusze przeznaczano na funkcjonowanie szkół, szpitali, zakładów dobroczynnych. Na utrzymaniu miasta spoczywało też utrzymywanie też aresztów, policji, wojska i żandarmerii.

Szczegółowe wydatki władz miejskich miasta Będzina w 1908 r. przedstawia nam tabela 4.

Tabela 4. Wydatki miasta Będzina w 1908 r. (w rbs)

Wydatki	Kwota	Wydatki	Kwota
Leczenie biednych chrześcijan	685	Konserwacje bruków, kanałów, mostów, rowów	7 762
Pogrzeby	5	Czyszciciel miejski	150
Pensja akuszerki	91,80	Zegar miejski	52
Szczepienie ospy	12	Na powiat i gubernię	58
Rejestrowanie i obdukcja zmarłych	31,10	Izbę Obrachunkową	30
Zapomogi dla szpitali	19,77	Zapomogę dla Wydziału Administracyjnego w Guberni	76
Służbę weterynaryjną i badanie mięsa	1 000	Na utrzymanie pras litograficznych w biurach powiatowych	8,90
Środki dezynfekujące	75,10	Na najem lokali i wyposażenia w Sądach Pokoju	2 593,44
Szkoły początkowe	650	Oświecenie	6 961,26
Składka Towarzystwa Szkolnego	6 097	Na areszt policyjny	5 835
Zapomogi dla szkół średnich i specjalnych (szkoła handlowa)	15 200	Zapomogi dla rodzin żołnierzy rezerwy	33,50
Wynagrodzenie: burmistrza	1 200	Oczyszczanie ulic i placów	1 185

ławnika-kasjera	700		
asystenta kasjera	350		
sekwestratora	700		
ławnika-sekretarza	600		
kwatermistrza	600		
pozostałych urzędników	950		
kancelistów	4 285		
sług, strażników, woźnych	1 621		
zapomogi do pensji	303		
Koszty utrzymania budynków miejskich: wynajem pomieszczeń pod magistrat koszt opału i światła	1 800 1 235	Utrzymanie pomieszczeń na kancelarię podatkową	500
Wydatki kancelaryjne: materiały biurowe prenumerata pism urzędowych koszty ogłoszeń o licytacjach iluminacja gmachu miejskiego drobne wydatki	476,50 49,92 316,25 8,25 60,25	Na wybory do izby państwowej	600
Na utrzymanie rzeźni	495	Inne rozchody	47
Na podatki skarbowe z nieruchomości	903	Procent od kapitałów zapasowych do nich doliczony	1 128

Źródło: B. Markowski, *Finanse miast w Królestwie Polskim*, Kielce 1913, s. 220-221, 252-253, 262-263, 274-275

Przed I wojną światową badając finanse miast na terenie Królestwa Polskiego B. Markowski obliczył, iż wydatki magistratu miasta Będzina w 1908 r. wyniosły w sumie 67 548 rbs. Najwięcej funduszy przeznaczano na szkolnictwo średnie i zawodowe. Na składkę towarzystwa szkolnego wyasygnowano 9%. Na płace zatrudnionych w urzędzie miasta osób przeznaczano 16,7%. Całkowite utrzymanie zarządu miasta wynosiło 15 256 rbs, co stanowiło 26,5%.

W porównaniu z wydatkami powiatowego miasta Będzina rozchody finansowe w innych miastach Królestwa Polskiego przedstawiały następująco:

Tabela 5. Wydatki niektórych miast w Królestwie Polskim w I. 1870, 1880, 1890, 1900 i 1910.

Miasto	Wydatki (w rbs)				
	1870	1880	1890	1900	1910
Warszawa	1476667	1830701	3875076	7848091	10203676
Siedlce	58334	32247	32798	41269	52241
Kalisz	48453	50089	94345	63964	136240
Lublin	39307	58606	95806	161451	183894
Radom	26726	40842	45335	94637	90518
Łódź	25691	48935	225685	998108	1388685
Piotrków	20333	31347	45022	70461	86623
Kielce	18328	27216	35906	52871	52100
Płock	15585	44844	50012	53221	93898
Włocławek	14951	15217	30747	57570	78145
Pułtusk	13798	12199	19651	18308	23560
Suwałki	13781	17156	27170	40245	44006
Łomża	13652	19473	27522	42940	50445
Skierniewice	13290	6846	14329	42742	18908
Przasnysz	9533	8474	8361	7786	10775
Częstochowa	8152	24908	44413	114016	174500
Grójec	8128	5164	6601	14429	15872
Łęczyca	8109	11082	21788	14490	20653
Łowicz	8012	10562	25213	35271	34618
Gabin	7846	7222	6241	57233	25821
Krasnystaw	7673	18887	12881	21660	31070
Ciechanów	7658	6849	11452	7951	13969
Tomaszów Rawski	7577	21304	29889	27507	49573
Marjanpol	7237	8213	7702	11569	13379
Zgierz	6910	11130	19883	22676	55505
Brzeziny	6880	10108	15277	9904	12440
Wierzbłowo	6766	4095	3221	6079	7004
Szydłowiec	6697	2968	4209	6199	10702
Kutno	6553	5430	7099	16824	14216
Będzin	6418	17853	17329	34228	51478
Góra Kalwaria	5891	2551	-	-	-

Źródło: B. Markowski, *Finanse miast w Królestwie Polskim*, Kielce 1913, s. 180-278, 292-297

W początkach lat siedemdziesiątych XIX w. Będzin znajdował się na 30 miejscu pod względem wysokości wydatków. Dziesięć lat później osiągnął 12 pozycję. W kolejnych dziesięcioleciach zajmował miejsce: w 1890 r. – 18, w 1900 r. – 17, a w 1910 r. – 14.

Porównując dochody z wydatkami, można stwierdzić, że wpływy przewyższały wydatki. Średni dochód roczny Będzina za okres 1868-1910 wynosił 28 964 rbs, natomiast średnie wydatki w tym samym okresie osiągnęły sumę 23 261 rbs.

Z zachowanych obszernych protokołów rady miasta wynika, iż stałą bolączką finansową był brak pieniędzy na remonty dróg, mostów, placów i ulic. Bardzo często będzinianie skarżyli się na panujący nieporządek w mieście, niedostateczne jego oświetlenie, zły stan sanitarny oraz brak poczucia bezpieczeństwa, szczególnie w godzinach nocnych.

Warto zwrócić uwagę na warunki bytowe mieszkańców miasta. Będzin do 1867 r. w porze nocnej oświetlany był lampami olejnymi. Lampy te zainstalowane były głównie w rynku, przy kościele, synagodze i dworcu kolejowym. Dawały one jednak słabe oświetlenie. W latach siedemdziesiątych dotychczasowe lampy zostały zastąpione mocniej świecącymi lampami naftowymi. W początkach XX w., mimo, iż Będzin zajmował 6 miejsce pod względem liczby ludności w Królestwie Polskim, to w godzinach nocnych, a szczególnie w okresie zimowym, panowały w nim, o czym pisano w gazetach, „egipskie ciemności”. Stan ten był spowodowany tym, iż w całym mieście zainstalowanych było tylko 94 lamp naftowych typu „Gałkina” i „Washingtona”³⁸. Dopiero w 1907 roku zainstalowano w głównych punktach miasta, 32 bardzo jasno świecące lampy typu „Lux”. Nie udało się w Będzinie wzorem innych miast zaprowadzić oświetlenia gazowego. W początkach XX w. władze miejskie podjęły działania w celu oświetlenia placów, ulic, urzędów i kamienic energią elektryczną. Do wybuchu I wojny światowej Będzin jako jedno z nielicznych miast w Królestwie Polskim nie doczekał się powszechnego oświetlenia elektrycznego. Oświetlenie elektryczne posiadały niektóre budynki urzędowe i mieszkania bogatych przemysłowców.

Pod koniec XIX w. w Będzinie nastąpiło upowszechnienie wynalezionej przez Bella telefonu elektromagnetycznego. W Zagłębiu Dąbrowskiem obsługę telefonów zapewniała powstała w 1892 r. „Sosnowiecka sieć telefoniczna”. W 1900 r. posiadała ona przeszło 20 linii. Przed I wojną światową wszystkie istniejące w Będzinie instytucje urzędowe, przedsiębiorstwa handlowe i zakłady przemysłowe posiadały połączenia telefoniczne. Natomiast tylko najzamożniejsi mieszkańcy (adwokaci, kupcy, lekarze, przemysłowcy) mogli pozwolić sobie na posiadanie prywatnej linii telefonicznej.

W 1908 r. miasto dysponowało niewielkim majątkiem stałym. Wynosił on jedynie 8 775 rbs. Do skarbu miasta należały do niego 4 place, szopa straży ogniowej, domek mostowy, most taryfowy i most kamienny, stara rzeźnia, murowane jatki, sprzęt przeciwpożarowy, 100 lamp, 8 studni miejskich, 18 drewnianych mostów, 3 budki dla strażników oraz zegar na wieży kościelnej. Do majątku miejskiego zaliczano przechowywane w magistracie *Dzienniki Praw Królestwa Polskiego*, *Zbiory Praw Cesarstwa Rosyjskiego*, *Obywatelskie prawo w guberniach Królestwa Polskiego*, *Zbiory uchwał cyrkularzy Warszawskiej Policji*, *Zbiór Rządowych Rozporządzeń dotyczącej obowiązków wojskowego*, *Zbiór cyrkularzy Warszawskiego Generalnego Gubernatorstwa z lat 1874-1897*, *Kodeks handlowy*, *Regulamin działania Sądów Pokoju*, *Ustawy Skarbowe*, *Zbiór praw i rozporządzeń rządowych od 1885-1905 r.*, *Pamiętnikowa książka Piotrkowskiej Guberni*³⁹. Skromne było wyposażenie magistratu miasta Będzina w sprzęt biurowy. Należała do niego: *szafa politurowana, szafy dla starych akt, stoły pokryte suknem, fotele, wiedeńskie krzesła, ścienny zegar, pulpity kantorkowe dla sekretarzy, stary portret Mikołaja I, portret cara imperatora Aleksandra II, książki dotyczące liczby ludności, książki rejestru urodzeń, księgi zmarłych, stara mapa pomiarową miasta, maszyna do pisania „Underwood”*⁴⁰.

Będzin w oczach innych mieszkańców miejscowości Zagłębia Dąbrowskiego, pobliskiego Śląska i Królestwa Polskiego uchodził za bogate miasto. W rzeczywistości jednak, jak wynika z przedstawionych danych statystycznych, urząd miejski dysponował wyjątkowo skromnym majątkiem. Miasto nie posiadało budynku, w którym mieścił się ratusz. Biura magistratu znajdowały się w wynajmowanych pomieszczeniach. Mimo, iż Będzin posiadał ogromną lokatę bankową, która w 1909 r. w wysokości 25 505 rbs, to nie mógł jej wydatkować, ponieważ uniemożliwiały to obowiązujące przepisy wprowadzone przez władze rosyjskie.

Będzin w XIX i w początkach XX w. posiadał dosyć interesującą architekturę. Samo miasto bez przedmieść w ramach obwodu dawnych murów miejskich zajmowało powierzchnię około 7 ha⁴¹. Długość miasta wynosiła 350 m, a szerokość 250 m. Od czasu wykonania pierwszego planu Będzina w 1823 r. powierzchnia miasta prawie się nie zmieniła. Bardzo dokładną zabudowę miasta, ulice, drogi, place przedstawiają plany z lat 70 XIX w., które znajdują się w Archiwum Państwowym w Łodzi. Zachowane dziewiętnastowieczne fotografie pokazują, iż zabudowa Będzina była bardzo zwarta, chaotyczna, bezstylowa, tandetna, w niektórych miejscach przypominała wieś. Dominowała ona w okolicach podzamcza i w dzielnicach: Ksawera, Mydlice i Warpie. Zupełnie inny wygląd miało osiedle domów robotniczych wielorodzinnych i jednorodzinnych powstałych w dzielnicy Koszelew pod koniec XIX w.

Po powstaniu w 1859 r. linii kolejowej łączącej Dąbrowę Górniczą przez Sosnowiec z Katowicami zaczął kształtować się wzdłuż torów tzw. Nowy Będzin. Powstawały tutaj na przełomie XIX i XX w. nowe zakłady przemysłowe. Wokół nich zbudowano dla przemysłowców, kadry technicznej i robotników nowoczesne pałacyki, pałace i wille.

Od momentu utworzenia siedziby powiatu w Będzinie powoli zmieniał się oblicze miasta. Przekształcało się ono z drewnianego w murowane. Bogaci finansisci, handlarze, kupcy, przemysłowcy oraz rzemieślnicy wykupywali i wyburzali domy drewniane, a na ich miejscu stawiali budynki murowane. Początkowo przeważały w tym mieście powiatowym domy drewniane (było ich 321), ale domów murowanych

było już 121⁴². Wraz ze wzrostem liczby ludności na przełomie lat 70 i 80 liczba domów murowanych wzrosła do 140⁴³.

O rozwoju urbanistycznym miasta pod koniec XIX w. świadczy fakt, iż na 697 budynków, aż 416 było murowanych murowanych. W początkach XX w. w mieście znajdowało się 706 domów, z czego już tylko 114 było drewnianych⁴⁴.

Bardzo ciekawy opis Będzina przytacza J. L. de Vermon na początku XX w.: „Miasto jest schludne dzięki naturalnemu spadkowi ulic, lecz uderza brak zieleni a szczególnie brak ogrodu spacerowego. Zabudowane ciasno szczególnie stary rynek, gdzie w wielu domach nie ma podwóz”⁴⁵.

Mimo, iż wzrosła liczba budynków murowanych, to jednak szybki wzrost liczby mieszkańców spowodował duże zagęszczenie dotychczasowych pomieszczeń mieszkalnych. Dotyczyło to szczególnie starej dzielnicy zamieszkałej przez Żydów, gdzie bywało, że w jednej izbie gnieździły się nawet dwie wieloosobowe rodziny. W mieście było widoczne ubóstwo mieszkańców, szczególnie wśród osób pochodzenia żydowskiego.

Do dnia dzisiejszego ze starych budowli sprzed połowy XIX w. zachował się jedynie odrestaurowany zamek, kościół i część murów miejskich. Niektóre powstałe po tym roku domy zostały postawione na starych fundamentach. Z wcześniejszego okresu pochodzą tylko niektóre piwnice w domach mieszkalnych.

W Archiwum Państwowym w Łodzi (w zespole: Rząd Gubernialny Piotrkowski w wydziale Administracyjnym i Budowlanym) zachowała się dokumentacja ok. 300 domów, które zostały wybudowane w Będzinie w końcu XIX i początkach XX w. Niektóre z nich istnieją i funkcjonują po dzień dzisiejszy, ale stan ich w porównaniu do pierwotnego wyglądu zmienił się.

Domy i kamienice mieszkalne oraz gmachy publiczne były budowane wg. opracowanych przez architektów, a następnie zatwierdzanych planów, najpierw przez architekta powiatowego, a następnie przez wydział architektury i budowlany w Rządzie Gubernialnym w Piotrkowie. Realizacja inwestycji była poddawana ścisłej kontroli i nadzorowi władz. Projektantami większości budynków mieszkalnych i fabrycznych, które powstały w tym czasie w mieście byli następujący architekci inż.: Fijałkowski, Jankan, Krenzburg, Lie, Pomianowski, Szpilkowski, Tarnowski, Wengler, Woliński, Waligórski, Walszurski.

Wielkość budynków była bardzo różna, zależała ona od środków finansowych przedsiębiorcy, wpływała też wielkość i położenie działki. Ważne też było jego przeznaczenie na cele mieszkalne, mieszkalno-handlowe, rzemieślnicze, bądź użytku publicznego. Budynki, które powstały w początkach XX w. były murowane. Jako materiał budowlanego do wykonania fundamentów używano zazwyczaj kamienia wapiennego. Natomiast mury były wznoszone z różnego rodzaju cegły. Jako zaprawę używano wapna lub cementu. Część zbudowanych domów posiadała piwnice. Wybudowane domy miały od 1 do 5 kondygnacji. Elewacje były wieloosiowe, symetryczne, bądź asymetryczne, bogato dekorowane, niekiedy zakończone były profilowanym gzymsem i fryzem kostkowym. Fasady były boniowane całe lub w części, nadawały budynkom monumentalny charakter. Boniowane też były cokoły, filary, naroża, pilastry, obramowania otworów. Ramy okienne były drewniane, zazwyczaj dzielone. Otwory okienne były bogato dekorowane opaskami, nadokiennikami, gzymсами, w niektórych występowały metalowe kwietniki, a nierzadko obok okien płaskorzeźby. Rzadko w budynkach umieszczano balkony i balkoniki. Wejścia i korytarze były bogato zdobione wzorami geometrycznymi i roślinnymi. Posadzki w nich wykonywane były z bruku, klinkieru, lastrika, płytek ceramicznych. Niekiedy na ścianach występowały boazerie i stiuki. Stropy w domach były wykonane z drewna, część z użyciem belek metalowych, wypełnionych cegłą i betonem. Piętrowe domy były jedno- lub wieloklatkowe. Niektóre z nich miały użytkowe poddasza. Schody w wybudowanych domach były kręte, proste, policzkowe. Najczęściej wykonane były z drewna, drewna w połączeniu z metalem a zewnętrzne z kamienia. Posiadały one zwykłe lub ozdobne balustrady drewniane lub metalowe. Wiedźby dachowe wykonywano z drewna. Dachy były 2 lub 4 spadowe, w bogatych kilku połaciowe ze zdobionymi szczytami, facjatami, kryte blachą cynkową, blachą ocynkowaną, papą, gontem, eternitem. Niektóre domy i kamienice miały niewielkie podwórka, często i one były zabudowane oficynami.

Właścicielami najbardziej reprezentacyjnych budynków mieszkalnych w Będzinie byli: D. Aercen, W. Berlach, W. Bereszko, K. Bleszyński, A. Borzykowski, A. Chorzelski, M. Frajberg, W. Gutman, M. Hampel, P. Janyszewicz, J. Jaworski, K. Kapuściński, B. Kokotka, J. Kniebyk, A. Krygier, S. Kajman, K. Kapuściński, W. Kubiczek, M. Landan, K. Langner, W. Łukomik, D. Łakomski, J. Openheim, M. Rosemsaft, Sz. Rottner, M. Spira, P. Sypniewski, J. Szancer, A. Szuster, P. Szwajcer, M. Szbajer, A. Ścibich, J. Winer, W. Wardzichowski, K. Wertheim, W. Wierzbowski, M. Zajchner.

Właścicielami zaś kamienic, które istnieją do dzisiejszego dnia byli: B. Altman, B. Berman, A. Bitner, M. Blesner, B. Bloch, J. Chorzelski, J. Czarny, J. Dobrzański, F. Engel, Sz. Erlich, S. Fejgin, S. Felman, S. Flaczyński, J. Friedler, M. German, J. Gertkopf, W. Głajcer, Z. Gutman, W. Hampel, M. Hertzer, Herziger, H. Hunberg, F. Kapuścik, F. Kokoszko, Konopka, Koradini, H. Kowalski, W. Krakowski, J. Krzedl, S. Kubiczka, A. Kuszner, P. Laitner, M. Lajtner, Landon, E. Lewkowicz, J. Leszczycki, E. Liwer, H. Liwer, R. Liwer, J. Majtlis, H. Majtlis, M. Merlin, W. Merlin, L. Mirowski, J. Olszenk, J. Opler, W. Opler, D. Paciski, D. Pański, B. Parasol, F. Piechowicz, J. Pomerancew, J. Potok, Sz. Rotner, W. Rozenberg, J. Saks, G. Saper, J. Sączewski, B. Sytniewski, J. Szewicz, P. Szwajcer, M. Sztajer, K. Szturmer, A. Szuster, M. Śpiewak, J. Trzebski, H. Winer, J. Zalewski, J. Zdebel, D. Żmigrod.

Najbogatszy wystrój zewnętrzny i wewnętrzny miały domy przy Placu 3 Maja. Te kamienice miały dekoracje secesyjne, a przy ul. Małachowskiego modernistyczne⁴⁶.

Z podanego wyżej zestawienia właścicieli domów wynika, iż zdecydowana większość kamienic należała do osób pochodzenia żydowskiego. Czerpali oni spore zyski z wynajmowanych pomieszczeń mieszkalnych i użytkowych.

Zupełnie inny wygląd przedstawiało centrum starego Będzina, w obrębie dawnych murów miejskich. Występowała tam niesamowita ciasnota, niezwykle zagęszczenie domów, oficyn, różnego rodzaju komórek, przybudówek, szop, magazynów i składów. Brakowało miejsca na wybudowanie budynków użyteczności publicznej. Domy parterowe przemieszane były z piętrowymi. W niektórych miejscach w granicach murów miejskich występowały obok budynków mieszkalnych zabudowania przemysłowe. Aż do początków XX w. w najstarszej części miasta dominowały jeszcze przez długi czas budynki drewniane. Mieszana zabudowa występowała głównie w zachodniej części miasta, która była zamieszkała przez ludność żydowską.

W końcu XIX i początkach XX w. powstało i rozwinęło się w powiatowym mieście Będzinie nowoczesne śródmieście. Stanowił je rejon ulic: Kołłątaja, Modrzejowskiej, Małachowskiego, Słowiańskiej i Placu Bazarowego. Z budynków użyteczności publicznej, które powstały wtedy warto wymienić szpital miejski. Dalsze budynki powstały bezpośrednio przed wybuchem wojny w 1913 r. Były to m.in.: budynek poczty z telegrafem, Banku Handlowego, gmach starostwa, Hotel „Bristol” i Hotel „Europejski”. Nowoczesną budowlą był też budynek dworca kolejowego Nowy Będzin.

Ciekawą architekturę miały niektóre budynki przemysłowe oraz wybudowane koszary dla 14 Pułku Kozaków Dońskich. Bezystylowy charakter miały budynki przeznaczone na mieszkania dla robotników na osiedlu „Warpie” i osiedle domków jednorodzinnych wybudowanych przez Towarzystwo Francusko-Włoskie. W 1890 r. Towarzystwo Francusko-Włoskie Dąbrowskich Kopalń Węgla wybudowało na osiedlu Ksawera budynek z 32 izbami dla robotników. W latach dziewięćdziesiątych XIX w. wzniesiono dalsze budynki. W początkach XX w. powstało w tym rejonie zupełnie nowe osiedle. Domy wybudowano jako dwupiętrowe, dwuklatkowe z liczbą mieszkań od 24 do 48. Wymienione towarzystwo w 1913 r. wybudowało kolonie 22 domów dla robotników na osiedlu „Koszelew”⁴⁷.

Władze miejskie w latach 90 XIX w. próbowały na Górze Zamkowej zorganizować ogólnodostępny park dla mieszkańców miasta. Wyasygnowano nawet na ten cel kwotę 300 rbs. Postanowiono zorganizować miejsce dla odpoczynku i spacerów na świeżym powietrzu. Posadzono krzewy i drzewa, urządzono klomby i kwietniki, postawiono ławki.

Miasto Będzin posiadało w ówczesnych czasach swój koloryt, mimo chaotycznej, niestylowej zabudowy, szczególnie w obrębie Starego Miasta. Nad miastem górowały malownicze ruiny zamku, którym zachwycił się podróżujący koleją Warszawsko-Wiedeńską Car Aleksander II. Z daleka widoczny był też kościół katolicki i nieistniejąca dziś synagoga żydowska. Bardzo malowniczy obraz zamku i miasta przesłaniały jednak dymy snujące się z wielu istniejących na terenie miasta i dzielnic zakładów przemysłowych. Problem rozwoju przemysłu w Będzinie stanowi jednak osobne zagadnienie do omówienia.

Władze powiatowe i miejskie Będzina dążyły do poprawy sytuacji sanitarnej miasta, aby uchronić mieszkańców przed epidemiami i różnego rodzaju chorobami. W latach osiemdziesiątych miasto zostało podzielone na regiony sanitarne. Nadzór nad nimi sprawowała policja. Mieszczanie czerpali wodę z 8 ogólnodostępnych kamiennych studni. Część z nich na swoich posesjach posiadała własne. Natomiast zakłady przemysłowe w Będzinie posiadały studnie głębinowe. Służyły one do celów przemysłowych, jak i zaopatrywały w wodę niektóre budynki mieszkalne. Woda z nich mogła też być wykorzystywana do gaszenia pożarów. Niektórzy mieszkający w pobliżu Czarnej Przemszy czerpali wodę wprost z zanieczyszczonej ściekami rzeki. O ile woda z części studzien była zdatna do spożycia, to nie można tego powiedzieć o mocno zanieczyszczonej wodzie rzecznej. W początkach XX w. w mieście zbudowano wodociąg, ale objął on tylko główne ulice miasta. Z powodu dużego wzrostu liczby mieszkańców i rozwoju przemysłu, użycie wody wzrosło. Przyczyniło się to do zwiększenia ilości ścieków. Z ich odprowadzeniem nie było problemów, pomimo tego, iż Będzin nie posiadał instalacji kanalizacyjnej, bo wszelkie ścieki komunalne i przemysłowe grawitacyjnie spływały kanałami, rowami, rynsztokami do płynącej poniżej miasta rzeki Czarnej Przemszy⁴⁸. Szczególną uwagę zwracano na warunki sanitarne sprzedaży żywności w jatkach i kramach. Błaty ład i półek musiały być wybite blachą cynkową. Sprzedawane bułki, chleb i ciasta musiały być przykrywane muslinem. Pomimo tych starań i zabezpieczeń warunki sanitarne w mieście pogarszał zlokalizowany w samym jego centrum szlachtuz, czyli rzeźnia. Poubojowe odpadki były co prawda wywożone poza miasto, ale podczas ich transportu, odpadki zanieczyszczają drogi i ulice.

W Królestwie Polskim w zakresie opieki lekarskiej i szpitalnictwa obowiązywały wytyczne Rady Ogólnej Lekarskiej i Rady Głównej Opiekuńczej Zakładów Dobroczyńnych przy Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych oraz różne przepisy rosyjskie⁴⁹. Stosowano się do nich i w mieście Będzinie. Najwcześniejszym odnotowanym lekarzem, który leczył chorych na terenie Będzina od 1843 r. był dr Salomon Stanisław Szancer (1818-1876 r.)⁵⁰. Pierwszy szpital w mieście zbudowany został w 1878 r. Nadano mu imię Św. Aleksandra, na cześć panującego cara rosyjskiego Aleksandra II. Z opieki i pomocy medycznej korzystali mieszkańcy miasta i powiatu będzińskiego, niezależnie od pochodzenia, wyznania i statusu społecznego. W połowie lat 80 XIX w. w całym powiecie będzińskim pracowało 12 lekarzy, z tego po 3 w Będzinie i Sosnowcu, po 2 w Dąbrowie Górniczej i Zawierciu, i po jednym w Granicy i Żarkach oraz 28 felczerów i 14 akuszerów. Istniało również 8 aptek⁵¹. W 1898 r. na terenie powiatu będzińskiego w szpitalach zatrudniano tylko 33 lekarzy, w tym 7 w Sosnowcu⁵². Podobnie jak w całym Królestwie, w pierwszej dekadzie XX w. sytuacja w powiecie będzińskim w zakresie służby zdrowia zdecydowanie poprawiła się⁵³. W 1911 r. zatrudnionych w nim było 52 lekarzy. Najwięcej pracowało w Sosnowcu – 20, po 7 w Będzinie, Dąbrowie i Zawierciu, zaś pozostali w Czeladzi, Grodźcu, Niemcach, Granicy i Żarkach. W ówczesnej służbie zdrowia na terenie powiatu zatrudniano 76 felczerów, 86 akuserek i 17 dentystów. Funkcjonowało też 27 aptek⁵⁴. Jednak nawet taka liczba pracowników służby zdrowia w Zagłębiu Dąbrowskim nie była wystarczająca przy gwałtownym wzroście liczby ludności na tym terenie.

Zryw narodowy, jakim było powstanie styczniowe, a następnie narodziny i rozwój ruchu robotniczego oraz względy wojskowe – zabezpieczenie ważnej gospodarczo uprzemysłowionej części Królestwa Polskiego i pobliskiej granicy międzypaństwowej, doprowadziły do umieszczenia początkowo w Będzinie oddziału sotni kozaków. Podlegała ona Piotrkowskiemu Wojennemu Naczelnikowi płk. Mikołajowi Leluchinowi, a bezpośrednio Naczelnikowi Komendy Powiatowej w Będzinie mjr. Wilhelmowi Rereniowi. Jednostka stanowiła część Częstochowskiej Brygady Straży Granicznej, której komendantem był płk Karol Franc. W II poł. lat 90 XIX w. przystąpiono do budowy dużych koszar, dla 14 Pułku Kozaków Dońskich, wchodzącego w skład 14 Dywizji Kawalerii, której sztab znajdował się w Częstochowie. W początkach XX w. dowódcą 14 Pułku Kozaków Dońskich w Będzinie był płk J. A. Afanasiew, a przed wybuchem wojny ppłk D. Hoffenberg⁵⁵. Żołnierze z tego pułku brali udział w utrzymywaniu porządku na terenie Zagłębia Dąbrowskiego, szczególnie w okresie rewolucji w l. 1905-1907. Brali udział też w tłumieniu strajków robotniczych. Głównie jednak pełnili służbę na pobliskiej granicy z Cesarstwem Niemieckim.

Duże znacznie dla losów miasta miało umieszczenie w nim w 1867 r. siedziby powiatu guberni piotrkowskiej. Będzin stał się ośrodkiem administracyjnym, stolicą powstającego i prężnie rozwijającego się ośrodka przemysłowego nazwanego Zagłębiem Dąbrowskim. W ciągu 30 lat liczba ludności wzrosła prawie czterokrotnie. W 1913 r. w mieście mieszkały już 55 362 osoby. W strukturze ludności pod względem wyznaniowym utrzymała się równowaga, 49% stanowili katolicy i tyle samo żydzi. W omawianym okresie Będzin stał się też miejscem lokalizacji i rozwoju wielu zakładów przemysłowych o charakterze przetwórczym, działających na potrzeby innych gałęzi wytwórczości i lokalnego rynku zbytu. Zaczął zmieniać się wygląd miasta. Obok starej zabudowy drewniano-murowanej pod zamkiem, w obrębie dawnych murów miejskich powstało nowoczesne śródmieście.

Będzin przed I wojną światową był miastem dosyć nowoczesnym. Posiadał częściowe oświetlenie elektryczne domów, ulic i placów. Niektóre instytucje i zakłady pracy posiadały połączenia telefoniczne.

W 1914 r. miasto było zupełnie inne, niż przed 100 laty. Z drewnianego, chaotycznie zabudowanego, przekształciło się w nowoczesne i murowane. Przed Wielką Wojną władze miejskie planowały dalszą jego modernizację poprzez pełną elektryfikację, rozwój sieci wodociągowej i kanalizacyjnej. Przygotowano też projekt połączenia go linią tramwajową z Dąbrową i Sosnowcem⁵⁶. Te i inne zamierzenia przerwał jednak wybuch wojny. Niektóre z projektów zostały zrealizowane dopiero w okresie międzywojennym.

Summary

Bendzin is one of the oldest towns in Malopolscha. Its name derives from proper name Benda. The town was founded in the uplands in the middle of IX century. Special status was granted to the town by Kazymyr III the Great in 1358; at the same time stone defenses were built around the town. The town was a Polish defensive outpost against Silesia (Shlyonska) The history of the town is rich in events and is connected with the names of many Polish kings. The author thoroughly investigates the peripetia of historic existence in Bendzin.

¹ *Zbiór postanowień Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1864.

² S. Kutrzeba, *Historia...*, s. 131-137.

³ DzPKP, t.63, s. 439; B. Winiarski, *Ustrój polityczny ziem polskich w XIX wieku*, Poznań 1923; S. Kutrzeba, *Historia ustroju polski w zarysie*, t. 3-4 *Po rozbiorach*, cz. 1-2, wyd. 2, Lwów 1920.

⁴ DzPKP, t. 64, s. 11.

⁵ DzPKP, t. 66, s. 119-193.

⁶ DzPKP, t. 66, s. 119 i in.

⁷ DzPKP, t. 66, s. 121-127.

⁸ S. Marcinkowski, *Finanse...*; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego 1915*; R. Kołodziejczyk, *Miasta, mieszczaństwo, burżuazja w Polsce w XIX wieku*, Warszawa 1979, s. 68 i in.

⁹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 8, Warszawa 1887, s. 202-208; *W Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*, t. 1, Warszawa 1880, s. 160 podaje się obszar 1390,6 km²; I. Ihnatowicz, *Vademecum...*, t. 1 – 1 dziesięcina rosyjska = 10925 m²

¹⁰ *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, pod red. B. Baranowskiego, Łódź 1989, s. 300-301.

¹¹ DzPKP, t. 66, s. 119 i in.

¹² Tak podaje J. Ziemia, *Kształtowanie...*, s. 34; *Kalendarz Zagłębia Dąbrowskiego 1912*, s. 116; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 1, s. 166-167; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich Rok 1915*, oprac. E. Strasburger, Warszawa 1916; s. 18.

¹³ *Obzory Petrokovskoj Guberni z lat 1872-1912*; S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920; *Prace Warszawskiego Komitetu Statystycznego*, t.3, Warszawa 1890, t.33, Warszawa 1906-1907; W. Bronikowski, *Stosunki rolnicze powiatów będzińskiego i zawierckiego*, Warszawa 1929, s. 106; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego 1915*, Warszawa 1916 s. 18; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. W. Grabskiego. Rok 1913*, Warszawa 1914; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. W. Grabskiego. Rok 1914*, Warszawa 1915.

¹⁴ *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich 1915 r.*, oprac. E. Strasburger, Warszawa 1916, s. 18, 30.

¹⁵ DzPKP, t. 66, s. 173; *Historia państwa i prawa*, t. 3, s. 77.

¹⁶ *Pamiętna książka petrokovskiej guberni na 1872 god*, Petkov 1872, s. 30-31; *Sprawocznaja książka petrokovskiej guberni na 1877 god*, Petkov 1876, s. 14; *Pamiętna książka petrokovskiej guberni na 1890 god*, Petkov 1890, s. 21-22; *Pamiętna książka petrokovskiej guberni na 1900 god*, Petkov 1900, s. 64-65; *Pamiętna książka petrokovskiej guberni na 1914 god*, Petkov 1914, s. 47.

¹⁷ *Pamiętna książka petrokovskiej guberni na 1890 god*, Petkov 1890, s. 82.

¹⁸ APKat, AmB, sygn. 663, *Sowieszczatielnyj Protokół 21 XII 1908 g.*

¹⁹ S. Kutrzeba, *Historia...*, s. 192-210.

²⁰ DzPKP, t. 66, *Ustawa o straży ziemskiej w Królestwie Polskim*, s. 195-201; DzPKP, t. 66, *Postanowienie o oddzieleniu od magistratów i burmistrzów miast policji*, s. 449.

²¹ M. Nita, *Zagłębie Dąbrowskie w historiografii. Pojęcie, źródła, stan badań i postulaty badawcze*, w: *Zagłębie Dąbrowskie. W poszukiwaniu tożsamości regionalnej*, pod red. M. Barańskiego, Katowice 2001, s. 52-72; J. Jaros, *Zasięg terytorialny Zagłębia Dąbrowskiego*, w: *„Zaranie Śląskie”*, r. 1968, z. 1, s. 41-50; M. Łempicki, *Pojasnitelnaia zapiska k płastowej i geologiczeskiej kartam Polskogo Kamiennougolnogo Bassejna*, S. Peterburg 1892.

²² *Dąbrowa Górnicza. Zarys rozwoju miasta*, pod red. W. Długoborskiego, Katowice 1976; T. Sobczyk, *Historia rozwoju Dąbrowy Górniczej i jej najbliższych okolic od najdawniejszych czasów do kwietnia 1991 r.*, Sosnowiec 1991; J. Ziółkowski, *Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego*, Katowice 1960; *Sosnowiec. Zarys rozwoju miasta*, pod red. H. Rechowicza, Kraków 1997; *Problemy ekologii, socjologii, historii i kultury*, pod red. P. Fasta, Sosnowiec 1992; *Sosnowiec. 100 lat dziejów miasta*, pod red. J. Walczaka, Sosnowiec 2002.

²³ *Sbornik statisticeskich swiedenij o gornozawodskoj promyslennosti Rossii*, S. Peterburg 1888-1914; „Przegląd Górniczo-Hutniczy” z lat 1903-1914 (coroczne sprawozdania o stanie przemysłu); J. Jaros, *Słownik historyczny kopalń węgla na ziemiach polskich*, Katowice 1984, s. 193-194; J. Luksa, *Rozwój wydobywania w kopalniach węgla kamiennego w Polsce w latach 1769-1948*, Katowice 1959.

²⁴ „Przegląd Górniczo-Hutniczy” z lat 1903-1914 (coroczne sprawozdania o stanie przemysłu); K. Srokowski, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim*, „Przegląd Górniczo-Hutniczy” R. 1906, nr 9.

²⁵ *Historia państwa i prawa*, t. 4 (przypis 80); S. Koszutski, *Nasze miasta a samorząd. Życie miast w Królestwie Polskim i reforma samorządowa*, Warszawa-Lwów 1915.

²⁶ A. Suligowski, *Pisma...*, t. 1 *Potrzeba samorządu*, Warszawa 1915, s. 22-31, 91, 259-260; tenże, *Projekt przyszłego samorządu*, Warszawa 1911, s. 7, 9, 24, 35, 91; B. Winiarski, *Ustrój polityczny ziem polskich w XIX w.*, Poznań 1923.

²⁷ B. Bouffal, *Organizacja miast w Królestwie Polskim*, w: *Nasze sprawy*, t. 1, Warszawa 1899.

²⁸ Po burmistrzu Teofilu Hamuleckim w 1869 r. na stanowisko to został mianowany Iwan W. Kokosiński. Był on wyznania prawosławnego, miał ukończone szkoły prywatne. Kasjerem miejskim od 1867 r. był Kazimierz Figurski wyznania rzymskokatolickiego, absolwent powiatowej szkoły w Wieluniu. Następnie od 16/28 VI 1874 r. był Władysław Uniszewski, wyznania rzymskokatolickiego, posiadający ukończone gimnazjum w Warszawie. Zaś sekretarzem miasta był w tym czasie Osip Byliński. W latach powojennych ławnikami byli F. Gdesz i S. Ścibich. Od dnia 1/13 XII 1874 r. nowym burmistrzem został Wincenty Łuszkiewicz. Jego roczny zarobek wynosił 600 rb. W 1875 r. nowymi ławnikami zostali: Jan Knedyk i August Pogorzelski. Cztery lata później ławnikami wybrano W. Blachę i Ignacego Chorzelskiego. Od dnia 1/13 II 1883 r. urząd burmistrza Będzina pełnił Aleksander Wąsowicz. Kasjerem wtedy był Władysław Uniszewski. Natomiast sekretarzem miasta do 8 III 1885 r. był Matwiej Bednarski. Po nim został od 12 marca tego roku Siemion Kaim, wyznania rzymskokatolickiego, w służbie od 1871 r., posiadający wykształcenie podstawowe. W 1883 r. powołano nowych ławników, zostali nimi Antoni Jędrych i Tomasz Lapnus. Kolejnym burmistrzem 1/13 III 1885 r. został Osip Bartoszek. Pełnił on urząd krótko, ponieważ już 19 XII 1886 r. nowym burmistrzem został Iwan Godziewicz. Był on wyznania prawosławnego, został zaszerogowany do dziewiątej klasy urzędniczej. Ukończył szlachecką powiatową szkołę w Połtawie. Z dniem 20 VI 1855 r. został urzędnikiem w Połtawskiej Izbie Obywatelskiej. Od dnia 17 IV 1863 r. pozostawał w czynnej służbie wojskowej w drugim pułku kozackim. Uchwałą Wojskowego Gubernatora 11 VIII 1865 r. został pomocnikiem naczelnika policji w ostrogskim powiecie. Od dnia 24 IV 1867 r. był naczelnikiem policji w tym powiecie. Z dniem 19 X 1871 r. został urzędnikiem w kancelarii gubernatora połtawskiego, a następnie 25 V 1872 r. zwolniono go ze służby. Od 13 IX 1872 r. do 23 X 1880 r. pełnił obowiązki sądowego komornika w kowieńskim sądzie kryminalnym i obywatelskim. Przez krótki czas (4 VI 1881 r. – 19 VII 1882 r.) był urzędnikiem do spraw specjalnych w kowieńskiej Państwowej Izbie Skarbowej. Również krótko (od 16 V do 24 XII 1885 r.) pracował jako młodszy pomocnik kasjera połtawskiego oddziału Banku Państwowego. W dniu 15 XII 1886 r. został powołany przez gubernatora piotrkowskiego na urząd burmistrza miasta powiatowego Będzina. Funkcję tę pełnił do 19 IX 1888 r. Od dnia 1 VIII 1887 r. nowym kasjerem miasta został Paweł Kraśników. Był on wyznania prawosławnego, pochodzący z jekaterinosławskiej guberni, absolwent szkoły powiatowej w mieście Bachmat, w służbie wojskowej od 1847 r., uczestnik wojny krymskiej 1853-1856. Od 1870 r. w Królestwie Polskim przez pewien czas pracował w Zarządzie Akcyzy. Po nim na burmistrza 11 XI 1888 r. został mianowany był kasjer Władysław Uniszewski. Urząd ten pełnił dwa lata. Kolejnym burmistrzem 11 X 1890 r. został Brunon Włodarski, zaś kasjerem dotychczasowy sekretarz miasta Siemion Kaim. B. Włodarski urodził się w 1837 r., był wyznania rzymskokatolickiego, zakwalifikowany był do IX klasy urzędniczej. Posiadał order Św. Stanisława i Św. Włodzimierza. Jego żoną była Julia Redzińska. Posiadali dwie córki – urodzoną 20 II 1863 r. Eleonorę Marię Bronisławę i ur. 4 VII 1871 r. Elenę. Służbę urzędniczą rozpoczął on 1 IV 1855 r. w magistracie miasta Brzeziny. Z dniem 26 V 1858 r. awansował na kancelistę z pensją 45 rb. Następnie został wyznaczony na

kasjera miasta Tuszyna, gdzie pełnił tę funkcję do 31 XII 1866 r. Na stanowisku tym otrzymywał początkowo 100 rbs, a później 120 rbs. Z dniem 1 I 1867 r. został urzędnikiem w nowopowstałym urzędzie powiatowym w Częstochowie z początkową pensją w wysokości 350 rbs, którą od dnia 1 V 1868 r. książę namiestnik podwyższył mu do 500 rbs. I w takiej wysokości otrzymywał ją do 1 VI 1888 r. Decyzją Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego podwyższono mu ją następnie do 750 rb. W dniu 25 IX 1890 r. został mianowany na burmistrza miasta Będzina z wynagrodzeniem 650 rbs. Taką pensję roczną otrzymywał do 15 IX 1895 r., kiedy to został zwolniony ze służby i przeszedł na emeryturę po 37 latach 3 miesiącach i 19 dniach pracy. Po nim burmistrzem Będzina we wrześniu 1895 r. został Rosjanin Konstanty Biersieniew. Urodził się on 14 V 1842 r., był wyznania prawosławnego, pochodził ze szlachty wileńskiej. Ukończył szkołę w Suwałkach, a następnie Aleksandrowski Korpus Kadetów w Petersburgu. Był żonaty, posiadał trzech synów: Aleksandra ur. 10 V 1871 r., Hipolita ur. 29 III 1883 r., Piotra ur. 24 VIII 1885 r. i trzy córki: Zofię ur. 17 I 1869 r., Marię ur. 25 VIII 1872 r., Olgę 13 II 1874 r. W 1862 r. został chorążym, od 30 VIII 1863 r. do 2 V 1864 r. służył w wojskach Warszawskiego Wojennego Okręgu w 7 pułku grenadierów. Brał udział w tłumieniu powstania styczniowego. Decyzją dowództwa z 14 IX 1866 r. przeniesiony został do wojsk pogranicznych. Rozkazem 31 VIII 1868 r. mianowany został porucznikiem, na mocy decyzji z 2 XII 1871 r. przeniesiony został do 24 pułku piechoty, a następnie 17 I 1872 r. do służby w Okręgowej Intendenturze Zarządu Warszawskiego Wojennego Okręgu, gdzie pełnił służbę kontrolera. W 1872 r. kontrolował najpierw Kutnowski Magazyn Zaopatrzeniowy, potem Częstochowski Magazyn Zaopatrzeniowy III klasy, a od 30 I 1873 r. Kielecki Magazyn Zaopatrzeniowy III klasy. 30 VIII 1875 r. najwyższym rozkazem został awansowany na sztabkapitana. Rozkazem Turkiestańskiego Wojennego Okręgu z dnia 15 IX 1880 r. kontrolował magazyny zaopatrzeniowe w Taszkencie. Od 24 XII 1880 r. pełnił służbę w Intendenturze Zarządu Turkiestańskiego Okręgu Wojennego. 22 I 1881 r. został zaszeregowany do grupy urzędników VIII klasy. 30 VIII 1881 r. mianowano go na stopień kapitana wojennego. Z dniem 15 IV 1882 r. powołano go na kontrolera Taszkienckiego Magazynu Zaopatrzeniowego I klasy. Kolejnym rozkazem z 30 VIII 1884 r. został odznaczony orderem Św. Stanisława III stopnia. W dniu 11 XI 1885 r. został kontrolerem Piotrkowskiego Magazynu Zaopatrzeniowego III klasy oraz kolegiatnym asesorem. Rozkazem Głównego Intendenta z 7 VI 1893 r. wyznaczony został na kontrolera w Modlińskim Magazynie Zaopatrzeniowym II klasy. Najwyższym rozkazem zwolniony został ze służby 19 III 1895 r. Postanowieniem piotrkowskiego gubernatora z 4 X 1895 r. został burmistrzem Będzina z rocznym zarobkiem 650 rbs. Pełnił on tę funkcję krótko do 17 I 1897 r., kiedy ze względu na zły stan zdrowia sam poprosił o zwolnienie. Jego następcą 15 I 1897 r. został Osip Samin, radca dworu. Urodził się 1/13 VII 1852 r., był wyznania rzymskokatolickiego, żonaty z Marią Pawlikiewicz, dzieci nie mieli. Zakwalifikowany został do IX klasy urzędniczej. Ukończył pełny kurs w warszawskiej ogólnej szkole powiatowej. Służbę rozpoczął jako aplikant 7 VI 1871 r. w Rządzie Gubernialnym Warszawskim. Pracował tam na różnych stanowiskach. Początkowo otrzymywał płacę 150 rbs, a od 1 I 1878 r. – 200 rbs. W dniu 1 V 1879 r. decyzją gubernatora objął stanowisko starszego pomocnika prowadzącego księgi z wynagrodzeniem 500 rbs. Następnie 1 IV 1883 r. wyznaczony został buchalterem w Wojenno-Policyjnym Wydziale w Rządzie Gubernialnym Warszawskim, gdzie podwyższono mu pensję do 675 rbs. Za nienaganną służbę 15 V 1883 r. został odznaczony orderem Św. Stanisława III stopnia. 10 VIII 1884 r. mianowano go kolegiatnym sekretarzem, a następnie radcą tytularnym, a z dniem 21 XII 1889 r. został radcą asesorem. W dniu 28 III 1890 r. wyznaczony został pomocnikiem Naczelnika powiatu nowo-mińskiego do spraw administracyjno-gospodarczych. Na stanowisku tym otrzymał wynagrodzenie 1000 rbs oraz 150 rbs na delegacje. Następnie został pomocnikiem Naczelnika powiatu gostyńskiego do spraw administracyjno-gospodarczych. Wyższym zarządzeniem wydanym 23 VII 1895 r. został wyznaczony sekretarzem warszawskim w Rządzie Gubernialnym, a 7 października został powołany na stanowisko zarządzającego sprawami finansowymi w tym rządzie. W dniu 24 I 1896 r. został nadwornym radcą. Na mocy postanowienia gubernatora piotrkowskiego z dnia 17 I 1897 r. wyznaczony został na burmistrza miasta Będzina. Funkcję tę objął 1 lutego i pełnił ją bardzo krótko, ponieważ już 2 XII 1898 r. nowym burmistrzem został Worolamiej Aleksiejewicz Martyniuk. Urodził się on 2 VIII 1841 r., wyznania prawosławnego, pochodzenia mieszczańskiego. Był właścicielem dwóch domów w Terespolu. Żonaty był ze szlachcianką Aleksandrą Polkowską, wyznania rzymsko-katolickiego. Posiadali dwoje dzieci – córkę Marię Janinę ur. 10 VIII 1872 r. i syna Jewgienina ur. 14 XI 1878 r. Służbę rozpoczął w policji w Międzyrzeczu, a następnie był aplikantem w urzędzie tego miasta. Od dnia 1 I 1864 r. był kancelistą w tym mieście. Następnie od 13 X 1866 r. został burmistrzem miasta Winnicy. W 1867 i 1868 r. pełnił czasowo obowiązki burmistrza i kasjera w miasteczku Horodyszczce, a od 12 I do 1 VI 1869 r. był jego burmistrzem i kasjerem. Na podstawie postanowienia Siedleckiego Rządu Gubernialnego z 21 V 1869 r. został burmistrzem Radzyna, a od dnia 21 X 1871 r. został burmistrzem Terespolu, z pensją 200 rbs rocznie. Wynagrodzenie to zostało mu rozporządzeniem warszawskiego generała gubernatora w 1881 r. podwyższone do 500 rbs. Burmistrzem miasta Będzina z placą 650 rbs i mieszkaniem w naturze został 2 XII 1898 r. Obowiązki burmistrza pełnił do marca 1900 r., kiedy to został przeniesiony na podobne stanowisko do Tomaszowa, gdzie otrzymał pensję początkowo 900 rbs, a od 1903 r. – 1200 rbs. Car Mikołaj II decyzją 22 IX 1900 r. odznaczył go orderem Św. Włodzimierza IV stopnia za 35-letnią nienaganną pracę. Posiadał medal srebrny na pamiątkę panowania cara Aleksandra III i brązową odznakę za wkład włożony w przeprowadzenie ogólnego spisu ludności w 1897 r. Za wieloletnią służbę otrzymał też nagrodę od cara w postaci złotego zegarka z łańcuszkiem z wyobrażeniem herbu państwowego. Nowym burmistrzem 1 III 1900 r. został Teofil Fiszer. Urodził się on w 1851 r., był wyznania rzymsko-katolickiego. Ukończył Warszawską Uczelnię Miejską. Jego wynagrodzenie roczne wynosiło 650 rbs. Za jego urzędowania z dniem 1 XI 1902 r. odszedł na emeryturę wieloletni kasjer miasta Będzina Paweł Krasnikow. Nowym kasjerem

został Józef Rabczyński. Kolejnym burmistrzem 1 I 1906 r. został Edward Aleksander Ripp, wyznania luterńskiego. Urodził się 23 II 1863 r. w Łodzi w rodzinie mieszczańskiej. Ukończył warszawskie seminarium nauczycielskie. W służbie był od 1883 r. Pełnił różne funkcje. Przed objęciem stanowiska burmistrza był urzędnikiem ds. pogranicznych w będzińskim zarządzie powiatowym, a także pracował w będzińskim szkolnictwie elementarnym. Posiadał medal za pracę Oświaty Narodowej klasy IV. Zarabiał rocznie początkowo 750 rubli, a później 900 rubli.

Pamiętna książka petrokovskiej guberni na 1872 rok, Petkov 1872, s. 40; APKat, AmB, sygn. 214, *Protokoł z 19 marca 1885 g.*; APŁ, RGP, sygn. 5364, *Formularny spisok o służbie b. burmistrza ujezdznego goroda Bendina koleżskiego asesora Iwana Godzewicza, sostawlen w Petrokove 1888 g.*; APŁ, RGP, sygn. 5364, *Atiestat s dnia 21 IV 1890 g.*; APŁ, RGP, sygn. 433, *Formularny spisok o służbie b. burmistrza ujezdznego goroda Bendina Bronona Włodarskiego*, Petkov 1895; APŁ, RGP, sygn. 5983, *Formularny spisok o służbie b. burmistrza goroda Bendina koleżskiego asesora Kontanstina Biersieniewa*, Petkov 1895; APŁ, RGP, sygn. 5983, *Akt o wwodzie koleżskiego asesora Kontanstina Biersieniewa w dołżnost burmistrza goroda Bendina 24 X 1895 g.*; APKat, AmB, sygn. 220, k. 100-101; APŁ, RGP, sygn. 267, *Akt o wwodzie nadwornego sowietnika Osipa Samina w dołżnost burmistrza goroda Bendina 1 II 1897 g.*; APŁ, RGP, sygn. 6039, *Formularny spisok o służbie burmistrza goroda Bendina nadwornego sowietnika Osipa Samina, sostawlen w Petrokovskom Gubernskom Prawleni 1897 g.*; APŁ, RGP, sygn. 284, *Akt o wwodzie koleżskiego asesora Teofila Fiszera 12 aprielia 1900 g.*; APKat, AmB, sygn. 300, *Akt wwody Josifa Rabczyńskiego w dołżnost kassiera 1 XI 1902 g.*; APŁ, RGP, sygn. 318, *Akt o wwodzie Eduarda Aleksandrowicza Ripa w dołżnost burmistrza goroda Bendina 21 I 1906 g.*; APKat, AmB, sygn. 233, k. 29; APKat, AmB, sygn. 318, *Spisok łuczno go sostawa czynownikow bendinskogo magistrata.*

²⁹ APKat, AmB, sygn. 669, *Triebowatielnaja wiadomost sodierżania czynownikow magistrata goroda Bendina 1912*; APKat, AmB, sygn. 670, *Dowody przychodu i rozchodu funduszów kasy miejskiej miasta Będzina za 1912 rok*, k. 37; APKat, AmB, sygn. 670, *Wiedomost posobija czynownikam i służaszcim magisstrata goroda Bendina 1912 god*; APKat, AmB, sygn. 369, *Spisok służaszcich w bendinskom magistracie za 1913 god.*

³⁰ APKat, AmB, sygn. 179, *Kontrakt z dnia 19 IX/1 X 1867 r.*

³¹ APKat, AmB, sygn. 179, *Protokoł Kontrakta z 12 X 1873 g.*

³² APKat, AmB, sygn. 230, *Dieło o postrojkie policejskiego i sudiebnego arestow w go. Bendin 1 IV 1891 g – 17 IV 1895 g.*

³³ M. Nietyksza, *Rozwój...*, tab. 50, s. 304; *Pierwaja...*, t. 56; *Trudy Warszawskiego statisticzeskiego Komitietu 1909*, t. 38, Warszawa 1909.

³⁴ B. Markowski, *Finanse...*, s. 27.

³⁵ DzPKP, t. 66, s. 237, Instrukcja składała się z 57 artykułów i 4 części, nakazywała sporządzanie budżetów miejskich na wzór jak w Cesarstwie Rosyjskim od 15 X 1849 r.; *Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydziału Spraw Wewnętrznych i Duchownych*, Warszawa 1866-1868, t. 1, 3; DzPKP, t. 66, s. 119-193.

³⁶ *Sobranije uzakonyjeni i razpriażenii Prawitielstwa god 1903*, nr 282, s. 701.

³⁷ B. Markowski, *Finanse...*, s. 38.

³⁸ *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. 6 *Od 1870 do 1918 r.*, pod red. B. Baranowskiego, J. Bartysia, T. Sobczaka, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1979, s. 377; *Pamiętna książka petrokovskiej guberni na 1900 g.*

³⁹ Oryginalne rosyjskie tytuły podano w języku polskim.

⁴⁰ APKat, AmB, sygn. 318, *Opis imuszcziestwa Magistrata goroda Bendina 24 I 1906 g.*

⁴¹ APKat, AmB, sygn. 216, *Swiedienia o sostawie goroda Bendina z 1888 g.*

⁴² APŁ, RGP, WA, sygn. 137.

⁴³ *Słownik geograficzny...*, t. 1, s. 166-167.

⁴⁴ *Pamiętna książka petrokovskiej guberni na 1900 g.*, s. 78.

⁴⁵ J. L. de Verdon, *Krótko...*

⁴⁶ APŁ, RGP, Wydział Administracyjny (dalej: WA) i Wydział Budowlany (dalej: WB), sygn. 10117, 3784, 6198, 4555, 1527, 13473, 6215, 10664, 9053, 1325, 1719, 8955, 8550, 1783, 7502, 11509, 11477, 12092, 10800, 4790, 14, 4327, 5013, 3605, 10590, 1730, 1735, 86, 3825, 4542, 1911, 1641, 11911, 1654, 1208, 8797, 8897, 8470, 6270, 12588, 2658, 3060, 1723, 16370, 13963, 14981, 14924, 15382, 15077, 14779, 17234, 17130, 17664, 887, 3983, 1600, 483, 484, 4190, 744, 11884, 10576, 513, 2692, 9599, 4461, 17025, 14112, 6240, 4198, 9164, 8902, 5090, 17345, 9255, 8539, 11521, 2186, 32, 13401, 8827, 14184, 3985, 5179, 15250, 3581, 15308, 14555, 13759, 13905, 23901, 14124, 1542, 17941, 18264, 18265, 16836, 16161, 16158, 3786, 1976, 5095, 4699, 4701, 1889, 1317, 12282, 7177, 12158, 14186, 3305, 3328, 3332, 8705, 10966, 11761, 13027, 10247, 8624, 3698, 8633, 8640, 8486, 5851, 2955, 1374, 38, 1431, 1661, 1418, 4497, 10793, 15698, 15673, 16460, 16444, 11760, 12407, 10296, 1432, 13062, 13174, 9101, 1167, 121, 16702, 16262, 16270, 817, 3302, 68, 4298, 16299, 15096, 163, 1821, 2891, 889, 8606, 1527, 8423, 6688, 12110, 8760, 10457, 8931, 13341, 12031, 2629, 365, 1315, 3373, 1593, 15341, 10742, 3621, 825, 1650, 838, 18451.

⁴⁷ *Wyniki wstępnej penetracji...*, cz. 2, Kraków 1978.

⁴⁸ *Pamiętna książka petrokovskiej guberni na 1900 g.*, s. 78.

⁴⁹ W. Chodźko, *Polskie prawodawstwo sanitarne w rozwoju historycznym*, Warszawa 1917; F. Giedroyc, *Rada lekarska Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego 1809-1867*, Warszawa 1913.

⁵⁰ P. Szarejko, *Słownik Lekarzy Polskich XIX w.*, t. 2, Warszawa 1991, s. 373; E. Kocot, *Polskie Towarzystwo Lekarskie w Zagłębiu Dąbrowskim. Kontynuator Towarzystwa Lekarskiego Zagłębia Dąbrowskiego 1907-1997*, Sosnowiec 1997.

⁵¹ K. Zajusz, J. Niziński, A. Zajusz, *Górnictwo i hutnictwo w Zagłębiu Dąbrowskim*, w: „Archiwum Historii Medycyny”, t. 42, z. 4; J. Dehnel, *O rozwoju stosunków lekarsko sanitarnych w ciągu ostatnich 25 lat*, w: „Przegląd lekarski”, r. 1912, nr 7.

⁵² *Rocznik Sosnowiecki i Kalendarz na rok 1899*, Sosnowiec 1898, s. 53-54.

⁵³ W. Mieczkowski, *Stan i potrzeby szpitali Królestwa Polskiego*, Warszawa 1905; M. Żołędziowski, *Szpitalnictwo w Zagłębiu Dąbrowskim*, w: „Czasopismo Lekarskie”, r. 1903, nr 8, s. 307-313.

⁵⁴ J. Dehnel, *O rozwoju...*

⁵⁵ *Potęga wojenna Rosji w świetle najnowszych danych urzędowych*, Lwów 1900; *Encyklopedia Wojskowa*, Warszawa 1935; *Kalendarz Zagłębia Dąbrowskiego* 1912, s. 128; APKat, AmB, sygn. 276, 288, 870.

⁵⁶ APŁ, RGP, WA, sygn. 9207, *Projekt budowy tramwaju elektrycznego*; WA, sygn. 1040, *Projekty sieci telefonicznych Będzinie, przekroje i rzuty 1910 r.*, oprac. inż. W. Wengler; WB, sygn. 18343, *Elektryfikacja miasta Będzina. Plany zainstalowania sieci elektrycznej 1911-1913*, oprac. inż. Pomianowski.